

€ 2,75

JAARGANG 15 NUMMER 3 SEPTEMBER 2004

2004-3

STIJL

TIJDSCHRIFT OVER DE GESCHIEDENIS VAN WERKEND LEIDEN

- Een vergeten station
- Architectuur laboratoria (II)
- Reliëf van Doeve gered

Stielz Jaargang 15 (2004) Nummer 3.
ISSN 0928-9437

Stielz stond oorspronkelijk voor StielZaken als uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel). Deze stichting ijvert voor de opsporing en behoud van monumenten van bedrijf en techniek in Leiden en omgeving. Stiel verstaat onder monumenten niet alleen oude fabrieken, maar ook winkels, pakhuizen, bruggen, stations en nutsbedrijven. Sinds de oprichting van de stichting in 1987 is dankzij haar inspanningen een groot aantal complexen op de plaatselijke en landelijke monumentenlijsten geplaatst. Verder onderzoekt en beschrijft Stiel de geschiedenis van Leiden als vooraanstaande industriestad. Met de ondertitel 'geschiedenis van werkend Leiden' gaat dit blad een stapje verder dan de formele doelstelling van de stichting: de beschrijving van de recente sociaal-economische geschiedenis van Leiden en omgeving.

Secretariatsadres Stiel
Hogewoerd 125, 2311 HK Leiden. Tel. 071-5125877; e-mail: bolwerkleiden@hetnet.nl
Nieuwe donateurs, die ons werk willen steunen, kunnen zich voor minimaal € 15 per jaar aanmelden. Bedrijfsdonateurs betalen minimaal € 50 met recht op een advertentie in dit blad. Hret verschuldigde bedrag kan worden overgemaakt op bankrekening 33.55.36.018 of postbank 10.39.391. Donateurs ontvangen het blad gratis. Losse nummers € 2,75.

Websites Stiel: www.industrieel-erfgoed.nl/stiel en www.stiel-leiden.freenhomepage.com.

Redactie Stiel
Wibo Burgers, De Fruittuinen 70, 2132 NZ Hoofddorp, tel. 023-5632725, fax 023-5632330, e-mail: wibo.burgers@wxs.nl

Distributie
K. Ravensbergen; Snippenhoek 4 2317 WX Leiden. Tel. 071-5212605.

Druk
Elvé Leiden

Ontwerp omslag en concept binnenwerk
Donna Smith

Lay-out
Grafisch Bureau Christine van der Ven, Leiden

Medewerkers aan dit nummer
Niek Bavelaar werkt bij de Universiteit Leiden en is 'huisfotograaf' van Stiel. Tel. 071-5149863; e-mail: n.jbavelaar@freeler.nl
Wibo Burgers is journalist en eerder adj. hoofdredacteur van het ANP.
David Geneste studeert kunstgeschiedenis aan de universiteit van Leiden.
Joop Gijsman is oud-ondernemer en secretaris/penningmeester van Stiel.
Fred Sengers is journalist en voorzitter van Stiel.
Eric-Jan Weterings is historicus en senior eindredacteur van het ANP.
Pier Terwen is kunsthistoricus en restauratieadviseur.

Stielz komt tot stand dankzij steun van de volgende Leidse bedrijven
Dieben BV Beheersmij.
Djoser BV
Research voor Beleid BV

Bestuur Stichting Industrieel Erfgoed Leiden
Drs. F. Sengers, J.J. Gijsman (secretaris/penningmeester), mr.ir. L. Barendregt, W.B. Burgers, G.J. Telkamp.

Ere-voorzitter: Ing. H.J. Budel.

REDACTIONEEL

Waakhond

In de jaren dat de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden bestaat, is veel werk gestoken in het inventariseren van de tastbare restanten van de Leidse geschiedenis van bedrijf en techniek. Een kleine honderd panden, bruggen of andere, ook kleinere overblijfsels van het imposante industriële verleden van de sleutelstad is in kaart gebracht en beschreven. Mede dankzij de inspanningen van STIEL zijn meer dan veertig panden op de Rijks- of gemeentelijke monumentenlijst geplaatst, waardoor behoud een stukje zekerder is geworden. Soms was daarvoor veel strijd nodig, met alle publiciteit van dien. Voor sommigen lijkt het op het eerste gezicht dat daarmee de noodzaak van een actieve monumentenclub minder noodzakelijk is geworden.

Niets is echter minder waar! Ook voor beschermde monumenten worden nieuwe plannen ontwikkeld. Zoals rond Molen de Heesterboom en de bijbehorende loodsen op de Haagweg. Of het torentje van Van Wijk op de hoek van de Hogewoerd en de Bolwerkstraat. Dankzij onze bemoeienis achter de schermen zijn eigenaren vaak bereid hun plannen aan te passen zodat het industrieel erfgoed zo min mogelijk aangetast en zichtbaar blijft. Soms moet daarvoor een compromis worden gesloten tussen het belang van de eigenaar en het algemeen belang waarvoor STIEL opkomt. Soms slagen we er ook in het volle pond binnen te slepen.

Soms gebeurt er jarenlang niets met een gebouw dat tot monument is verklaard. Denk aan de Meelfabriek, de watertoren op de Hoge Rijndijk of het Scheltemacomplex. Het is dan zaak bij de eigenaren op voortgang aan te dringen en het probleem bij de lokale politiek of de Rijksdienst voor de Monumentenzorg onder de aandacht te brengen. Ook met de publicatie van dit prachtblad, boekjes en het organiseren van lezingen en tentoonstellingen proberen wij het rijke industriële verleden op een positieve manier onder de aandacht te brengen. En zonder dat veel mensen het weten, is een actieve commissie in samenwerking met het Stadsarchief druk bezig foto's en documenten over de geschiedenis van bedrijf en techniek te inventariseren en daarmee toegankelijk voor onderzoek te maken.

STIEL is kortom een organisatie die volop actief is en een belangrijke functie in het Leidse vervult.

Dank is daarvoor op zijn plaats. Voor de vrijwilligers in de eerste plaats. Maar ook voor u, die ons werk steunt door dit blad te kopen of omdat u als donateur dit blad ontvangt. Zodat STIEL zijn waakhondfunctie kan blijven vervullen en als dat nodig is zijn tanden kan laten zien.

Fred Sengers, voorzitter STIEL

Omslagfoto: Het in 1970 gesloopte station Leiden Herensingel, gezien vanaf de Zijlpoortbrug met rechts de loswal van het vroegere station. Foto: H.Kleinbrink, 23 september 1953 (Gemeentearchief).

INHOUD

3 Een Vergeten station

5 Topmonumenten/Stiel-kalender

6 Reliëf Doeve gered

7 Internet-rubriek

8 Kort nieuws uit Leiden en regio

9 Enka in Ede: vernieuwende aanpak Monumentenzorg

10 Opmerkelijk erfgoed (I)

11 Architectuur Leidse laboratoria (II)

EEN VERGETEN STATION

Een vergeten station, een vergeten spoorlijn. Steeds minder mensen dragen het mee in hun herinnering: het station Herensingel van de spoorlijn Leiden-Hoofddorp-Amsterdam. Natuurlijk, er is nog een straat, die de naam Spoorlaan heeft gekregen, en aan de Herensingel, bij de Zijlpoort, staat nog een stootblok, tastbaar getuigenis van wat hier eens was.

Het stationsgebouw, een ontwerp van de befaamde architect K.P.C. de Bazel, heeft nog geen vijftig jaar als kopstation van de Haarlemmermeerlijn in Leiden gefunctioneerd. Midden in de jaren dertig van de vorige eeuw werd de lijn opgeheven. Het station bleef, nog zo'n vijfendertig jaar. Maar in maart 1970 was het voorgoed gedaan: slopers haalden het gebouw neer.

Al betrekkelijk snel na de inpoldering van de Haarlemmermeer werden er plannen gemaakt voor spoorverbindingen met dit gebied. Toch duurde het tot 3 augustus 1912 voordat de enkelvoudige spoorlijn Hoofddorp-Leiden kon in gebruik kon worden genomen. De feestelijke opening was een dag eerder. De exploitant van de lijn, de Holland Electriche Spoorweg Maatschappij (H.E.S.M.) had in Leiden een kopstation laten bouwen naar een interessant ontwerp van architect De Bazel, het gebouw was asymmetrisch en

voor een gebouw van twee verdiepingen betrekkelijk hoog. Op het dak stond een torentje met een achtkantige spits. Tijdens de aanleg van de spoorlijn werd een verbindingsspoor aangelegd met de gasfabriek. Er liep ook nog een spoortje naar de kant van de Singel. Daardoor werd het mogelijk goederen over te slaan van de trein in een schip en omgekeerd.

De trein stopte tussen Leiden en Hoofddorp o.a. in Aalsmeer, Rijpwetering en Roelofarendsveen. Het gehele net van spoorlijnen naar de Haarlemmermeer heeft slechts een aantal jaren een bescheiden winst gemaakt. In de jaren dertig namen autobussen veel van de passagiers over. Er werden toen flinke verliezen geleden en eind 1935 werd het personenvervoer gestaakt. Tot begin 1972 werd nog wel gebruik gemaakt van het goederenlijntje in Leiden. Maar op 1 februari van dat jaar verdween ook deze verbinding.

Het station Herensingel bleef vanaf de sluiting in 1935 nog tot 1970 bij particulieren in gebruik. Het had allerlei functies, in de Tweede Wereldoorlog functioneerde het als gaarkeuken. In 1952 ging het in eigendom over aan de gemeente. Aanvankelijk was er de gedachte dat het station Herensingel behouden kon blijven. Het stationsgebouw met wat omliggende grond, met een gezamenlijke oppervlakte van ruim 83.35 ha., was in 1952 begrepen in het onteigeningsplan Leiden-Noord. Tijdens de onderhandelingen tussen de gemeente en N.S. bleek dat het gewenst was om bij de aankoop ook een aanpalend stuk grond van circa 1045 vierkante meter te betrekken. Hierop stond ook nog een deel van het stationsgebouw.

Door deze aanvullende aankoop „wordt tevens de mogelijkheid geopend om ter plaatse naar een oplossing te streven, waarbij het waardevolle hoofdgebouw voorshands of definitief behouden kan blijven. Het voormalige stationsgebouw met bijgebouwen verkeert in vrij goede staat, het hoofdgebouw is o.a. voorzien van centrale verwarming. De op de begane grond gelegen ruimten en de bovenverdieping van het hoofdgebouw, die twee ruime bovenwoningen bevat, zijn verhuurd...” Citaat uit het ingekomen (raads)stuk 150/1952.

Het vroegere station Hoofddorp. Foto: Wibo Burgers.

De koop werd gesloten voor een bedrag van 88.690,25 gulden. In de raadsvergadering van 28 juli 1952 ging de raad zonder discussie en hoofdelijke stemming akkoord. Alles was geregeld, zo leek het althans.

Veranderde inzichten

Maar vijf jaar later stelden B. en W. voor het partiële uitbreidingsplan Leiden-Noord te wijzigen 'op grond van veranderde inzichten'. Het college wilde een goede aansluiting van de Kooilaan en de Kooistraat op de Herensingel en de Lage Rijndijk tot stand brengen. Daarvoor moest een aantal oude woningen en uiteindelijk ook het stationsgebouw verdwijnen.

De gemeenteraad had er geen moeite mee. In het voorstel tot wijziging van het uitbreidingsplan was het stationsgebouw niet eens genoemd. Tijdens de vergadering op 4 november 1957 zei de heer Welzen zelfs 'dat het van een brede visie van B. en W. zou getuigen wanneer in het toekomstige uitbreidingsplan ook rekening wordt gehouden met de opruiming van het stationsgebouw dat een lastig obstakel vormt...'.

Het was duidelijk: het stationsgebouw zou worden opgeofferd aan de belangen van het verkeer, zoals dat trouwens in heel veel Nederlandse steden heel vaak gebeurde in die tijd.

In april 1966 kwamen B. en W. met voorstel om 95.000 gulden beschikbaar

te stellen voor de loop van het pand. Nadat de huurders waren verdwenen werd het voormalige station in maart 1970 gesloopt. Het vroegere station Hoofddorp en het hoofdstedelijke Haarlemmermeerstation bestaan daarentegen nog steeds. Het station Hoofddorp is nog steeds als woning in gebruik.

Bronnen:

- Vermooten/Smit: *Spoortocht langs oude en nieuwe N.S.-stations, Noorden Zuid-Holland en Flevoland*, Hapert, 1989.
- Informatie van ir.J.W.Sluite, waarvoor mijn dank.

Wibo Burgers

Stootblok aan de Herensingel bij de Zijlpoort. Foto: Wibo Burgers.

ADVERTENTIE

architectenbureau - ingenieursbureau

vanswietenarchitects

Ir. P.M.J. van Swieten | Sint Jacobsgracht 4 | 2311 PW Leiden | tel 071-5141051 | fax 071-5148573
e-mail: info@vanswietenarchitects.nl | internet: www.vanswietenarchitects.nl

ALLEEN BEDREIGDE TOPMONUMENTEN NOG BESCHERMD

Alleen evidente en bedreigde topmonumenten uit de periode van voor 1940 kunnen nog beschermd worden. Uit de Wederopbouwperiode (na 1940) kunnen slechts bij hoge uitzondering monumenten worden aangewezen. Het moet dan gaan om topmonumenten die in hun bestaan worden bedreigd.

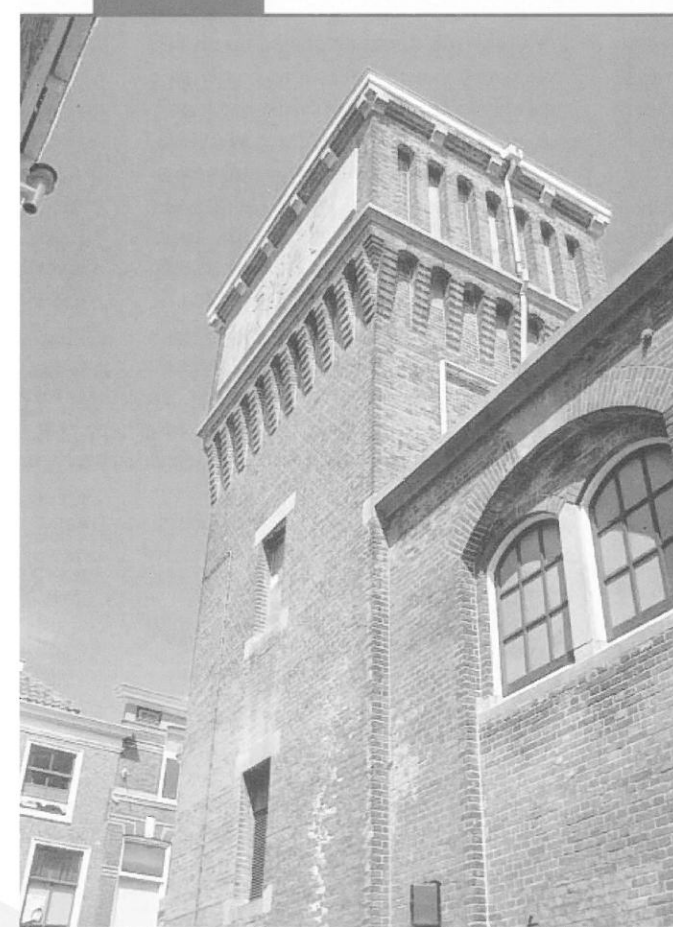
Deze tijdelijke beleidsregel is van kracht geworden op 23 juli j.l. Reeds in behandeling genomen aanvragen en het restant van het Monumenten Selectie Project worden volgens het oude beleid afgewerkt. De artikel 3-Monumentenwet 1988-procedure blijft van toepassing. De beleidsregel loopt tot 1 januari 2006.

Staatssecretaris Medy van der Laan wil deze anderhalf jaar 'stilstand' gebruiken om een nieuwe monumentenbeleid te ontwikkelen voor de selectie en het beheer van cultureel erfgoed. Dat beleid moet evenwichtig, beheersbaar en betaalbaar zijn. (RDMZ)

STIEL-KALENDER IS UIT

Na de succesvolle boekjes over Leids industrieel erfgoed en Leidse winkelpanden is Stiel nu gekomen met een kalender met vijftien prachtige foto's van Leidse bedrijfsgebouwen in hun huidige toestand. Daarop is één uitzondering gemaakt: een van de foto's toont een tegelplateau van de voormalige Leidse Broodfabriek, de LBF.

De kalender loopt van 1 oktober 2004 tot en met 31 december 2005 en is in boek- en tijdschriftenwinkels te koop. Tot de onderwerpen behoren bruggen, schoorstenen en fabrieken in Leiden en één in Leiderdorp.

JAARKALENDER 2004-2005

Watertoren van de voormalige textielfabriek van Wijk, Hogewoerd

Monumenten van bedrijf en techniek in Leiden

STIELZ MONUMENT:

RELIEF VAN EPPDO DOEVE GERED

In de rubriek Monument van STIELZ ed. maart 2004 werd een lans gebroken om het in de voormalige Stadswerf aanwezige reliëf van Eppo Doeve voor ondergang te behoeden. Van de hand van drs P.A. Terwen is als antwoord het onderstaande artikel.

Sedert 1986 hing er in de grote koffiekamer van het gebouw van de huidige Kringloopwinkel aan de Willem Barentzstraat te Leiden een omvangrijk reliëf uit 1952 van de kunstenaar Eppo Doeve (Bandoeng 1907-1981 Amsterdam). Het betreft een bouwfragment uit een directiekamer van de voormalige Leidse textielfabriek *Clos en Leembruggen* aan de Langegracht die in 1983 werd afgebroken. Deze sajefabriek vervaardigde een wolsoort die *Gulden Vlies* werd genoemd. De geschiedenis van het werk tot aan de plaatsing in het gebouw van de toen genaamde *Stadswerf*, is omstandig behandeld in: P. J. M. de Baar, L. Barendregt en H. Suurmond - van Leeuwen, *Stadstimmerwerf, Stadshulpwerf, Stadswerf*, Leiden [Dienst Civiele Werken] 1986.

De voorstelling van dit reliëf heeft betrekking op Jason en het *Gulden Vlies* en zolang het werk op zijn laatste plaats hing, was er een keurig bordje naast gemonteerd waarop de geschiedenis van het Gulden Vlies werd uitgelegd en details over de herkomst vermeld.

Wegens verhuisplannen was besloten het werk, dat nog in perfecte goede staat verkeerde, binnen het gebouw te verplaatsen. Enkele locaties in het gebouw werden overwogen, maar uiteindelijk is voorgesteld het reliëf toe te voegen aan de collectie van het *Stedelijk Museum de Laken-*

hal. Directrice J. Bolten en conservator R. Wolthoorn van dat museum hebben in samenspraak met ondergetekende besloten het object los te koppelen van de muur en naar het museum te transporteren.

Toen het stuk in 1983 van de wand van de directiekamer werd losgemaakt, bleek dat het vervaardigd was op steengaas en een lattenwerk van rachels. Deze constructie was ongewijzigd weer gebruikt om het op een wand van de koffiekamer te monteren. Door de naar de zijanten uitstekende rachels werden zware schroeven geplaatst die het geheel aan de muur bevestigden. Rond de rachels werd een lijst aangebracht en door thans wijlen de stukadoor J. Wijling de opening tussen het lijstwerk en het reliëf afgestreeken met vlak pleisterwerk. Hierdoor raakten de schroeven bedekt en leek het werk één geheel te zijn geworden met de wand achterter. De stukadoor restaureerde voorts het geheel en gaf het een laatste verflaag om alle kleurverschillen te maskeren. Ook kraste hij zijn naam in het deel dat hij aanbracht. Er werd geen documentatie over de werkwijze of montering achtergelaten.

Bij de plannen voor demontage diende dus eerst weer uitgezocht te worden op welke wijze de montage was geschied. Het lijstwerk werd afgenomen en de schroeven gelocaliseerd. Deze werden vervolgens bereikbaar gemaakt door ze met een holle boor 'vrij te leggen' en daarna te verwijderen. Zo kwam het object los van de wand en kon het worden vervoerd naar het Museum alwaar het thans in het depot is opgeslagen. De aangebrachte demontageschade zit slechts in dat (vlakke) gedeelte van het object dat reeds een

Nadat de lattenlijst was verwijderd werden gaten geboord op de plaatsen waar de schroeven werden verwacht. Deze zaten in het door J. Wijling (1986) aangevulde gebied.

aanvulling was. De gaten kunnen nu weer aangesmeerd worden en het geheel is eenvoudig weer toonbaar te maken. Door al deze aandacht door de jaren heen is het mogelijk gemaakt om een zeldzaam kunstwerk veilig te stellen. Wanddecoraties van deze aard zijn meestal 'spijker-vast' en gaan bijna altijd verloren na verloop van tijd, als een gebouw wordt afgebroken, gewijzigd wordt of van functie verandert. Een reliëf in deze stijl en uit deze fase van de twintigste eeuw is een grote zeldzaamheid. Ook is het een zeldzaamheid binnen het oeuvre van de kunstenaar.

Velen van ons zullen mogelijk een weinig onwennig staan ten opzichte van de vormgeving van het werk van Eppo Doeve. Maar net als zovele voorwerpen uit andere kunstperiodes (denk aan de slechte receptie van objecten uit de *art-nouveau* en *art-Déco* stijl in de jaren '50-'60) betekent het dat door het groeien van de afstand tussen het moment van ontstaan en de latere beoordeling, een meer objectief beeld ontstaat. Na langere tijd blijkt dan soms hoe goed het was dat een museum zich ooit over een object heeft ontfemd.

Ik ben ervan overtuigd dat ooit aan de redding van dit kunstwerk, wellicht nu al, maar zeker later met dankbaarheid wordt teruggedacht.

Pier Terwen

STIEL GEPREZEN OP INTERNET

Fien, de Federatie Industrieel Erfgoed Nederland, is heel aardig voor Stiel. Op de openingspagina van de website van Fien (www.industrieel-erfgoed.nl) prijkt al enige tijd het logo van Stiel met daaronder (onder meer) de volgende tekst: 'Dat het met beperkte middelen toch mogelijk is je te presenteren op het world wide web laat de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel) zien.' Voordat we de site van Fien verder bekijken, eerst een korte blik op de site van Stiel (www.stiel-leiden.freehome-page.com).

De eerlijkheid gebiedt te melden dat donateurs die dit blad lezen, vinden weinig nieuws op de site. Weinig nieuws, maar wel extra's waarvoor in het blad geen plaats was. Zo is er een fotogalerij van Stiel's huisfotograaf Niek Bavelaar, waarop een groot aantal beelden van Leiden en omstreken staat die niet eerder in Stielz verschenen. Aan dit overzicht voegt Bavelaar regelmatig nieuwe foto's toe.

Bijzonder is ook een geschiedschrijving van de Eltax, geïllustreerd met een groot aantal foto's van oude autobussen, die ooit in de regio rondreden. De

samenstellers maakten het overzicht van deze bekende Leidse vervoersmaatschappij zo'n vijftien jaar geleden, waar na de papieren versie in het gemeentearchief belandde. Nu is dat stuk via een link op de Stielpagina voor iedereen gratis te bekijken. (www.openbaarvervoer-inboskoop.nl/geschiedenis/eltax/)

De geschiedenis van het 'oude' Eltax hield in juli van dit jaar op, omdat het zestig personeelsleden grote bedrijf failliet ging. Eltax blijft echter in het Leidse straatbeeld aanwezig, want de Leidse Taxi Service (LTS) nam voor een klein bedrag de rechten op de naam over. Voorlopig zal Eltax wel veel minder prominent te zien zijn, want het 'nieuwe' bedrijf heeft maar vier mensen op de loonlijst staan.

Een andere interessante link is <http://lessen.datbewarenwe.nl/lessen/>, waarop drie kinderen 'de erfgoedbrigade' formeren. Deze voor het basisonderwijs bestemde site wil kinderen ervan bewustmaken hoe leuk geschiedenis kan zijn, door om te beginnen alleen maar goed om je heen te kijken wat er allemaal voor concrete sporen van het verleden in hun directe omgeving aanwezig is. Hopelijk lezen veel leraren uit het Leidse basisonderwijs dit bericht, want de site is voorzien van een duidelijke handleiding voor docenten. En waar ligt de geschiedenis meer op straat dan in de stad met de op een na grootste oude

binnenstad van Nederland en 'gestof-feerd' door een fors aantal andere (industriële) monumenten?

Terug naar de site van Fien. Wie op zoekmachine Google 'industriel erfgoed' intikt, komt als eerste Fien tegen. Daarnaast staat een 'gesponsorde koppeling' (advertentie) van Redres herontwikkeling. (www.redres.nl) Deze onderneming houdt zich bezig met de herbestemming en herontwikkeling van oude industriecomplexen, maar ook die van kerken, kloosters, ziekenhuizen etc. Nu in de ontwikkelingen rond de meelfabriek aan de Oosterkerkstraat weinig schot lijkt te zitten, zouden Leidse beleidsmakers misschien eens op deze site moeten kijken.

Over de inhoud van de site van Fien en alle aangesloten organisaties is een hele Stielz vol te tikken. De algemene indruk is dat in Nederland op een breed terrein - zowel geografisch als thematisch - druk wordt gewerkt aan behoud van industrieel erfgoed. Om temidden van al die actieve clubs op de voorpagina van de overkoepelende organisatie te worden genoemd, is een compliment dat Stiel zich gaarne laat aanleunen

Eric-Jan Weterings

NB. De Stiel-site is ook te bereiken via www.industrieel-erfgoed.nl/stiel en www.industrieel-erfgoed.nl/leiden.

Op schoolreis met de Eltax-bussen (1947). Foto: N.v.d.Horst.

Het reliëf door Doeve in de toestand zoals het in de laatste jaren hing ingelijst in de nieuwe lattenlijst.

KORT NIEUWS UIT LEIDEN EN DE REGIO

Leiden – Na 169 jaar is per 1 juli jl. de wasserij en stomerij De Arend gesloten. De broers Theo (72) en Wils de Goede (62) hebben hun bedrijf gesloten bij gebrek aan opvolging en vanwege de steeds hoger wordende investeringen als gevolg van onder andere de strenge milieueisen. Het pand met bijbehorende grond wordt verkocht. De schoorsteen, die bij het bedrijf hoort, staat sinds enkele jaren op de gemeentelijke monumentenlijst.

Katwijk – De gemeente Katwijk wil meer aandacht besteden aan monumentenzorg. Dat is gebleken uit een interview in het Leidsch Dagblad met wethouder Wim van Duijn. De Katwijkse wethouder daarover: "Er is een tijd geweest waarin oude gebouwen niet werden gekoesterd. Dat moet nu anders. Want ook al is de samenhang van het historische Katwijk verdwenen, er zijn nog steeds gebouwen die op zichzelf van waarde zijn. Daarom hebben we ook gezegd: het pand van parlevliet aan de Haven moet bewaard blijven. Laat projectontwikkelaars dat maar meenemen in hun nieuwbouwplannen. Het is wel een utopie dat we er als gemeente veel geld in kunnen steken. Natuurlijk is een visserijmuseum op die plaats bespreekbaar." En omdat extra geld er niet in zit, vindt de wethouder dat de projectontwikkelaars maar over de brug moeten komen. De gemeente wil graag dat de projectontwikkelaars bij een nieuwbouwproject in de exploitatie rekening moeten houden met een kunstwerk.

"Want kunst en cultuur horen thuis in een wijk."

Leiden – Dinsdagavond 26 oktober om 20.00 uur organiseert Ons Bloemendaal een lezing in het Dorpshuis Vogelenzang aan de Henk Lensenweg 2a. Spreker op deze avond is Peter Nijhof, als landelijk coördinator industrieel erfgoed bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werkzaam. Hij beziet de herbestemming van de bollenschuren, zowel in Noord- als in Zuid-Holland. De toegang is gratis. Nadere informatie bij Joan Patijn, tel. 023-5270190 (zo nodig inspreken).

Lisse – Het is vrijwel zeker dat het Laboratorium voor bloembollenonderzoek aan de Herenstraat in Lisse zal worden gesloopt. Het gebouw dateert van 1920 en is een ontwerp van de vroegere rijksbouwmeester Blaauw. Aanvankelijk stond het gebouw op de gemeentelijke monumentenlijst, maar het gemeentebestuur heeft het daar eind vorig jaar van afgehaald. Het plan bestaat namelijk om op deze plaats nieuwbouw van de veiling CNB te realiseren.

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft enige tijd overwogen het gebouw op de rijksmonumentenlijst te plaatsen. De dienst heeft onlangs meegedeeld dat zij daarvan afziet. 'Weliswaar gaat het om een waardevol gebouw, maar al drie andere laboratoria van architect Blaauw staan op de lijst van rijksmonumenten', aldus de RDMZ. Wel

heeft de dienst het college van B. en W. aanbevolen het pand (weer) op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen ook al omdat het cultuurhistorisch gezien voor de regio erg belangrijk is.

Maar het gemeentebestuur heeft laten weten 'voor de toekomst te kiezen'. Beter het behoud van de veiling dan een nostalgisch oud gebouw, aldus de opvatting van het gemeentebestuur. De vereniging Oud-Lisse heeft zich lang sterk gemaakt voor het behoud van het gebouw.

Leiden – Bij de restauratie van het exterieur van de herenmodezaak Timmerman aan de Breestraat 90 zijn oude oorspronkelijke glazen reclameplaten ontdekt. Ze waren opgesloten tussen de profielen, die boven beide gevels boven de etalages lopen. De teksten, weer leesbaar gemaakt, zullen weer aangebracht worden op de gevels (zie foto van de nog opgeslagen reclameplaten.).

Bijdragen voor deze rubriek voor het volgende nummer gaarne inzenden uiterlijk half november; email-adres: wibo.burgers@wxs.nl

Bij herbestemming ENKA-fabriekscomplex in Ede VERNIEUWENDE AANPAK VAN MONUMENTENZORG

ENKA in Ede, een van de opmerkelijkste, oudere fabriekscomplexen in ons land, wacht een nieuw bestaan, maar dan wel op een bijzondere manier. Het streven is erop gericht karakteristieke delen van het complex te behouden. Daarbij blijft het echter niet. Het is ook de bedoeling om zoveel mogelijk van de cultuurhistorie terug te laten komen in de geplande nieuwbouw van woningen op deze plaats. Een voor ons land vernieuwende aanpak van monumentenzorg.

Poortgebouw van Enka in Ede. Foto: Marcel Overbeek.

De Algemene Kunstzijde Unie (AKU), sinds 1911 actief in Arnhem, besloot in 1919 een tweede fabriek te stichten in Ede, in die tijd een van de 'lege' gebieden in ons land. De grond was dus goedkoop, de lonen waren laag, er was een spoorverbinding en afvalwater kon geloosd worden op een stelsel van beken. In 1922 kwam de fabriek voor de productie van kunstmatige garens en vezels gereed.

Het hoofdgebouw wordt gevormd door een poortgebouw met twee vleugels, waarin een monumentale fabriekspoort toegang geeft tot de overige delen van het fabriekscomplex: een voor ons land zeldzame opzet. Het bakstenen complex heeft een carré-vormig grondplan. De voorgevel heeft een symmetrische opzet en telt een begane grond en drie verdiepingen,

afgesloten door een plat dak. Het poortgebouw heeft een sterk accent gekregen. Andere interessante fabrieksonderdelen zijn de twee noordelijke hoektorens, de schoorsteen, de kantine en de jubileumfontein: een geschenk van de werknemers uit 1947.

Enka in Ede, dat ruime bekendheid verwierf door de eerste belangrijke bedrijfsbezetting in ons land die er in de jaren vijftig van de vorige eeuw plaatsvond, werd in het najaar van 2003 gesloten. Sindsdien is een speciale werkgroep, waarin Stichting Boei (nationale maatschappij tot behoud, ontwikkeling en exploitatie van industrieel erfgoed), de gemeente Ede en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg vertegenwoordigd zijn, bezig met een toekomstplan voor dit

fabriekscomplex. Eerder al hadden de Bond Heemschut en de Stichting Industrieel Erfgoed Gelderland een spoedaanvraag ingediend bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg voor bescherming van belangrijke delen van het complex. De Enka-directie had namelijk het voornemen het fabriekscomplex in 2003 te slopen.

De werkgroep heeft dit jaar een voorlopig herbestemmingsplan ontwikkeld. Daarbij worden de meest markante onderdelen

van het fabriekscomplex behouden. Daarnaast bestaan er plannen voor de bouw van ongeveer 1400 woningen. Het bijzondere is nu dat deze nieuwbouw zoveel mogelijk zal moeten aansluiten op het verleden. De oude fabrieksgebouwen zullen moeten 'terugkeren' in de architectuur van de nieuwbouw, bij voorbeeld een dakconstructie die herinnert aan de oude zaagtand-daken van de fabriekshallen.

Twee jaar

De partijen denken twee jaar nodig te hebben voor de uitwerking van een stedenbouwkundig plan. In dat plan zal precies moeten worden aan-

gegeven welke gebouwen behouden en herbestemd zullen worden. In deze periode zal ook duidelijk moeten worden hoe de cultuurhistorie zichtbaar kan worden gemaakt in de nieuwe gebouwen.

De samenwerking in de werkgroep heeft al geleid tot een advies over de gebouwen, die gesloopt moeten worden dan wel behouden moeten blijven.

Wibo Burgers

Bronnen:

- Industria, tijdschrift stichting FIEN, nr.1 2004.
- E.Nijhof: Industrieel Erfgoed, Nederlandse monumenten van industrie en techniek, p.19.
- Knoop, drs.W.H., Architectuur en stedenbouw in Gelderland 1850-1940. Zwolle, 1995.

ADVERTENTIE

VERENIGING OUD LEIDEN

Opgericht 5 november 1902

Postbus 917
2300 AX Leiden

Bent u geïnteresseerd in het Leidse en regionale Erfgoed en wilt u graag het beroemde *Leids Jaarboekje* gratis ontvangen, dan kunt u niet zonder het lidmaatschap van de **Vereniging Oud-Leiden**.

De contributie bedraagt € 17,50 per jaar; jongeren tot 27 jaar betalen slechts € 10,-.

Door overmaking van dit bedrag op Postbankrekening 17 52 28 bent u lid van de **Vereniging Oud-Leiden**.

OPMERKELIJK ERFGOED (1)

ETTEN-LEUR'S HAVENFRONT

In deze nieuwe rubriek, *Opmerkelijk Erfgoed* geheten, kijken wij over de grenzen van Leiden en de regio heen naar bijzondere voorbeelden van industrieel erfgoed in ons land of daarbuiten. In deze eerste aflevering: het oude haventje van de Westbrabantse gemeente Etten-Leur.

Al jaren zet de Stichting Havenfront Etten-Leur zich in voor behoud en herstel van historische bouwwerken in de directe omgeving van het oude haventje in het vroegere dorp Leur. Een aantal jaren geleden werd de restauratie van de ronde stenen stellingmolen De Lelie aan de haven aangepakt. En nu heeft de stichting een nieuw succes geboekt. De vroegere zeepfabriek 'De Ster' aan de

Geerkade zal worden gerestaureerd en vervolgens dienst gaan doen als dagtrainingscentrum voor horeca.

Dit betekent dat het gebouw dagelijks open zal zijn voor gasten en groepen. Het gebouw krijgt zo een levendige publieksfunctie en kan als zodanig een rol spelen bij de jaarlijkse havenfeesten en andere evenementen in deze omgeving. Het gemeentebestuur heeft die bij-

Aankondiging van de plannen voor het havenfront. Foto: W. Burgers.

drage aan de levendigheid rond het haventje. Als een belangrijke doelstelling opgenomen bij de ontwikkelingsplan van het restauratieplan. Dat plan is uitgewerkt door de nationale Maatschappij tot Behoud, Ontwikkeling en Exploitatie van Industrieel Erfgoed (BOEI).

In de afspraken met BOEI is verder opgenomen dat er in 'De Ster' toiletten en doucheruimten komen. Die zijn bedoeld voor passanten, die overnachten in de tegenover 'De Ster' gelegen historische haven.

In juli is gestart met de werkzaamheden. Naast de restauratie van 'De Ster' is er voor deze fraai gelegen plek een plan ontwikkeld, dat voorziet in de bouw van zeventig eengezinswoningen, appartementen en zogeheten kadewoningen.

Bij het haventje van Leur. Links de van 1913 daterende zeepfabriek, rechts daarvan de stellingmolen De Lelie. Foto: W. Burgers.

VERKOOPPUNTEN STIELZ

Dit blad is op de volgende adressen te koop:

Boekhandel De Kler
Boekhandel De Kler
Boekhandel Kooyker/Ginsberg
Bruna
Bruna
Luca Totaalwinkel
Luca Totaalwinkel;
Luca Totaalwinkel
Gemeentearchief Leiden
Sigarenmagazijn T.Filemon
Sigarenmagazijn Ter Haar
Tijdschriftenhandel De Boekelier
Tijdschriftenhandel Walk Inn

Breestraat 159
Kempnaerstraat 39b
Breestraat 93
Winkelcentrum Kopermolen
Winkelcentrum Stevenshof
Maasstraat 1-3
Hoge Rijndijk 106
Standerdmolen 27
Boisotkade 2a
Bevrijdingsplein 1
Haarlemmerstraat 249
Breestraat 107
Breestraat 163

Leiden
Oegstgeest
Leiden
Leiden
Leiden
Leiden
Leiden
Leiden
Leiden
Leiden
Leiden
Leiden

VAN 'MONSTRUM HORRIBLI VISU' NAAR 'OUD-HOLLANDSCHE' STIJL

De architectuur van universitaire laboratoriumgebouwen in Leiden van 1859 tot 1885

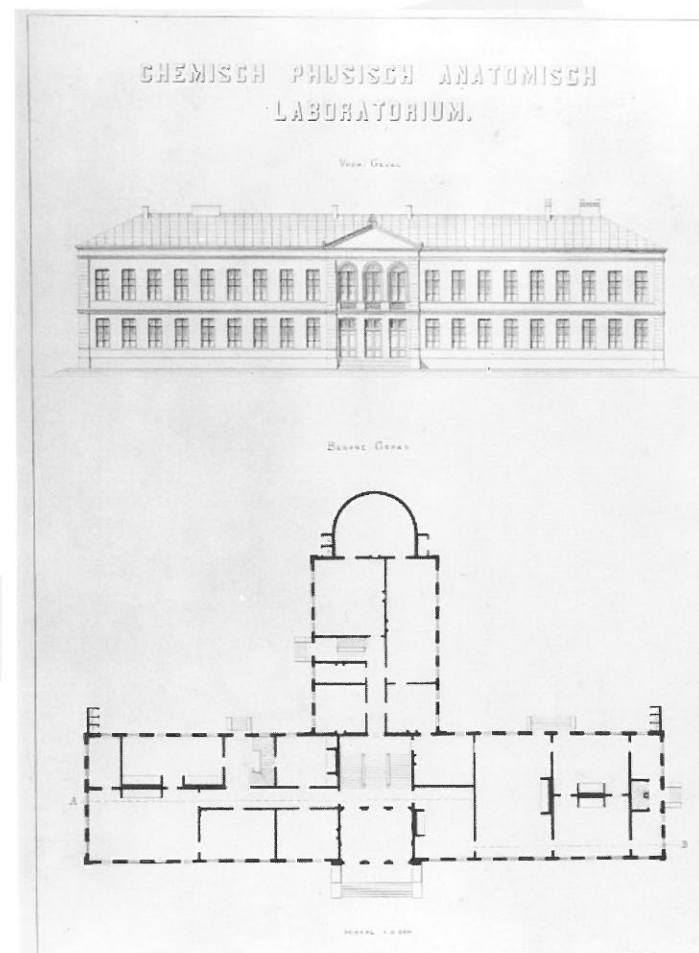
In de eerste helft van de negentiende eeuw ontwikkelden de provisorische en gebrekkige natuurwetenschappelijke kabinetten van de universiteit, veelal gehuisvest in niet meer dan aangepaste woonhuizen, zich tot de eerste professionele laboratoriumgebouwen. Dit was het gevolg van veranderende opvattingen over de status en de beoefening van de natuurwetenschappen in die tijd; stond aan het begin van de negentiende eeuw nog een theoretische studie van natuurlijke fenomenen centraal, vanaf omstreeks 1830 kwam het empirische, proefondervindelijke onderzoek steeds meer op de voorgrond. Hierbij deden hoogleraren en studenten zelf experimenten, was een omvangrijk instrumentarium nodig en ontstond de behoefte aan een functionele en representatieve behuizing.

Het eerste professionele laboratorium aan het Steenschuur

Leiden is fortuinlijk genoeg het eerste van dit nieuwe soort laboratorium in Nederland te bezitten. Een 'Gebouw bestemd voor het onderwijs in de Natuur-, Schei- en Ontleedkunde van de Hoogeschool Leiden', zoals het bestek te zien geeft, dat beter bekend staat als het 'Kamerlingh Onnes'. Directe aanleiding tot de oprichting van een nieuw laboratorium was de ontevredenheid bestaande huisvesting. De curatoren van de universiteit stuurden in 1854 een ontwerp naar de minister voor een 'nieuw aanzienlijk gebouw' met ruimte voor de chemie, de fysica en het anatomisch kabinet, dat nog steeds in het overbelaste complex van de universiteitsbibliotheek aan het Rapenburg was gehuisvest. Het gebouw was gepland op de sinds 1807 braakliggende Kleine Ruïne en werd begroot op 200.000 gulden, waarvan curatoren voorstelden de helft uit eigen inkomsten te financieren. Uiteraard maakte de minister ernstige financiële bezwaren en de 'architect des konings' Henri F.G.N. Camp, die in Leiden later nog de sterrenwacht en het

Academisch Ziekenhuis aan de Steenstraat (nu Museum voor Volkenkunde) zou ontwerpen, werd verzocht een ontwerp te maken voor de helft van dat bedrag. Na enige financiële tegenvallers, werd het gebouw na drie jaar bouwtijd in 1859 opgeleverd. Camp ontwierp een T-vormig gebouw met een imposante gevel in 'Griekse' stijl evenwijdig aan het water. De drie genoemde afdelingen kregen ieder een eigen vleugel: de scheikunde in het linkerdeel, de natuurkunde in het rechter en de ontleedkunde in de vleugel aan de achterzijde met het 'bespottelijke, tweeslachtig bolvormige achterdeel' waarin tot omstreeks 1885 de sectietafel met theater stond.

Kon Camps neo-Grec aanvankelijk nog op enige waardering rekenen, twee jaar later beschouwde men het gebouw een 'monstrum horribile visu'. Dit had mede te maken met de krappe behuizing en de beperkte doelmatigheid van het gebouw, en het feit dat de zittende hoogleraren niet veel anders deden dan dat ze in de provisorische kabinetten hadden gedaan, namelijk het demonstreren van proeven en het geven van colleges. Het laboratorium werd daarom al snel ingrijpend verbouwd en uitgebreid, met name in de periode 1883-1903 onder de Heike Kamerlingh Onnes (1853-1926) die met zijn credo 'door meten tot weten' de échte experimentele natuurkunde voorstond. De anekdote wil dat tijdens een bezoek van de Amerikaanse autofabrikant Henry Ford aan Nederland in 1930, van wie bekend was dat hij geschiedenis flauwekul vond en bij zijn bezoek aan Amsterdam opperde de grachten te dempen om bredere wegen en meer parkeerruimte te krijgen, hij er in Leiden toch aan moest geloven: 'Ford moest iets in Holland zien

Bestektekening van de voorgevel en plattegrond van een 'Gebouw bestemd voor het onderwijs in de Natuur-, Schei- en Ontleedkunde van de Hoogeschool Leiden' van H. Camp. Leiden/Universiteitsbibliotheek, Archief Curatoren I Supplement 65, nr. 30.

STIELZ
TIJDSCHRIFT OVER DE GESCHIEDENIS VAN WERKEND LEIDEN

wat hij nergens ter wereld te zien zou krijgen, daarvoor was uitgekozen de Leidsche universiteit, n.l. H₂O en He (bedoeld wordt het vloeibare waterstof en helium, waar het laboratorium beroemd om was), de groote magneet en de oude instrumenten'. In 1918-1919 werd het laboratorium wederom uitgebreid, onder meer met de indrukwekkende amfiteatervormige collegezaal van rijksbouwkundige J.A.W. Vrijman en, opmerkelijk genoeg, een monumentale portiek die tegen de hoofdgevel werd geplaatst. In de jaren zestig verrees een moderne vleugel aan de Zonneveldstraat en heden is het gebouw gerenoveerd en in gebruik bij de Rechtenfaculteit.

Verhuizingen naar andere locaties in Leiden

Door het toenemende ruimtegebrek in het laboratorium aan het Steenschuur en de groeiende mate van specialisatie binnen de natuurwetenschappen, pleitten de verschillende hoogleraren voor nieuwe, afzonderlijke laboratoria elders in de stad. De Amsterdamse fysioloog Adriaan Heynsius (1831-1888) was de

eerste die toezegde in Leiden te komen werken op voorwaarde dat er een apart laboratorium zou komen. Reeds in 1867 kreeg hij zijn gebouw, aan de Zonneveldstraat direct achter het laboratorium van Camp. Het is niet met zekerheid te zeggen wie de ontwerper is, maar gezien de neoclassicistische trant, de opdrachtsituatie en de bouwperiode is het niet onaannemelijk dat Camp ook voor dit laboratorium tekende. Uitwendig had het gebouw alle schijn van een statig achttiende-eeuws landhuis maar het was uiterst functioneel ingericht naar voorbeeld van het befaamde fysiologisch laboratorium van F.C. Donders te Utrecht, dat bestond uit twee afdelingen: één voor fysisch-fysiologisch onderzoek en één voor medisch fysiologisch onderzoek. In Leiden was één vleugel van de begane grond bestemd voor de fysiologische chemie die bestond uit een laboratorium met zuurkast en donkere kamer, een weegkamer en een titreerkamer. In de andere vleugel bevonden zich de woon- en werkvertrekken van de custos en een 'kamer voor vivisectiën'. Boven het laboratorium bevonden zich op de eerste verdie-

ping de collegezaal, de kamers van de hoogleraar en van de assistent, een kamer voor microscopie, en een 'fysische kamer'. In dit vertrek konden instrumenten trilvrij opgesteld worden, omdat ze geplaatst waren op een tweede balklaag, die losstond van de loopvloer. Het laboratorium deed doet 1959 dienst en werd toen afgebroken.

Het Zoötomisch Laboratorium aan de Witte Singel

Het eerstvolgende laboratorium kwam negen jaar later klaar. De afdeling dierkunde was oorspronkelijk gepland op de Grote Ruïne, tegenover het laboratorium van Henri Camp. Dit braakliggende terrein moest als een soort negentiende-eeuws *bioscience park* gaan fungeren waarin alle natuurwetenschappelijke laboratoria en collecties van de universiteit waren gebundeld. Uiteindelijk werden alleen het Geologisch en Mineralogisch Instituut (1890-1892) en een deel van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie (1899-1910) uitgevoerd. Het Zoötomisch Laboratorium werd in 1876 op het terrein van de Sterrewacht, prachtig gelegen aan de Singel, opgele-

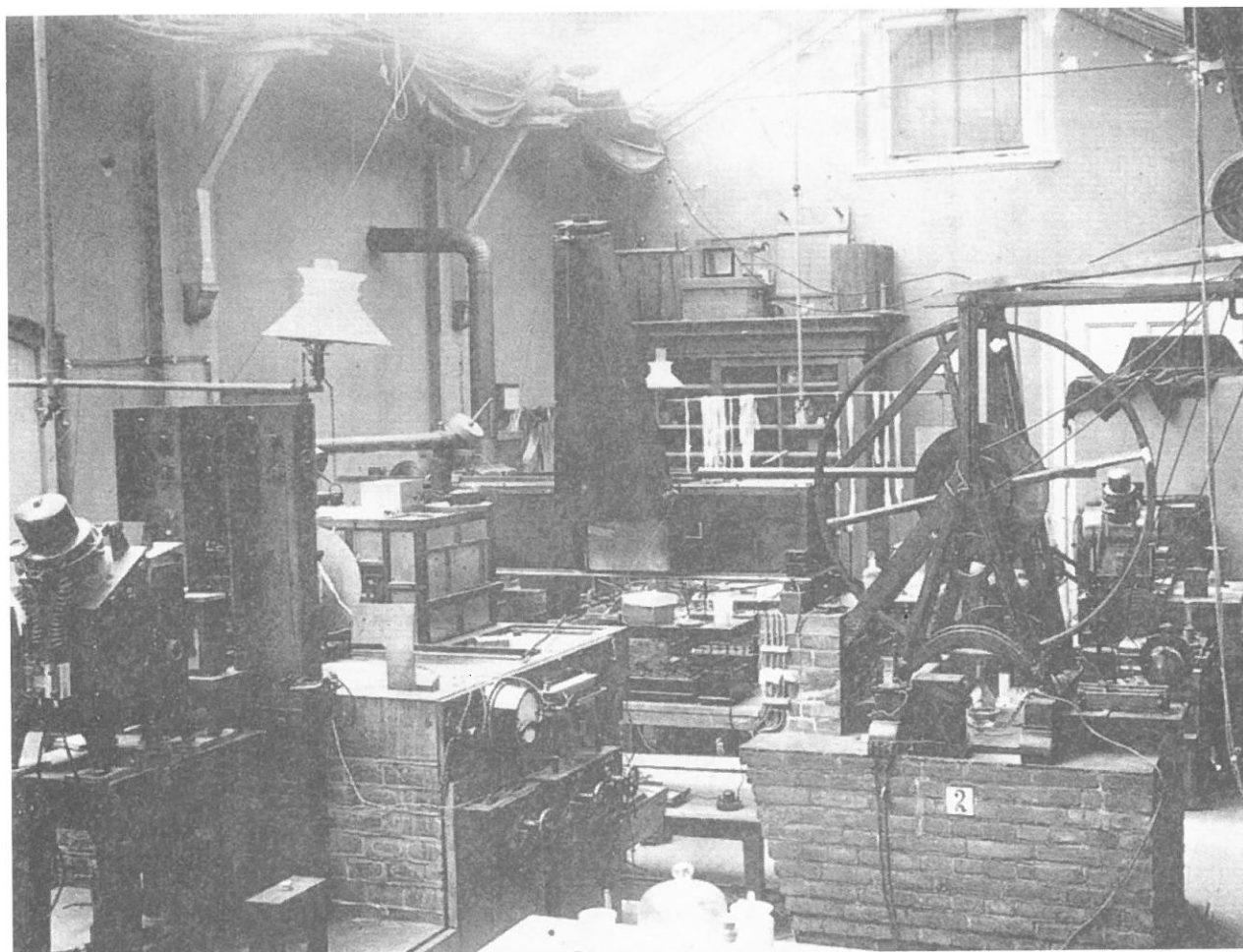

Het Zoötomisch Laboratorium gezien vanaf de Vreewijkbrug, omstreeks 1900.

verd. De architect was rijksbouwkundige J.F. Metzelaar (1818-1897) die op basis van professor Selenka's eisen voor een 'Theatrum Zoologicum en zoötomisch laboratorium' een gebouw van ongeveer 100.000 gulden ontwierp. Metzelaar was een van de eerste die

afweek van de gangbare neoclassicistische stijl voor onderwijs- en laboratoriumgebouwen; in plaats daarvan hanteerde hij een geheel eigen interpretatie van de uit Duitsland afkomstige *Rundbogenstil*. Het laboratorium was exuberant uitgevoerd: een ingangspartij en vesti-

bule met paleisachtige allures aan de Singel, een glazen lichtkap boven de centrale hal en een eerste verdieping die geheel was bestemd voor de collectie natuurhistorische en vergelijkende anatomische preparaten, opgezette dieren en skeletten. Helaas was het gebouw

Interieur van de 'fysische' kamer van het Fysiologisch Laboratorium, omstreeks 1900.

ADVERTENTIE

Bouwbedrijf Paardekooper

Sedert 1881

In 1881 heeft Arie Paardekooper de fundamenteën gelegd voor ons bouwbedrijf.

Verweven met deze lange historie is de liefde voor het vak, vakmanschap, vertrouwen en natuurlijk altijd weer bouwen.

Bouwbedrijf Paardekooper restaureert, renoveert en onderhoudt gebouwen.

- Lid van het NVOB
- Lid Bouwgarant
- Erkend Hoofdaannemer
- Erkend Leerbedrijf

Miening 41, 2381 GP Zoeterwoude

071-5801254

info@bouwbedrijf-paardekooper.nl

Arie Paardekooper 1857-1915

voor zoötomie hetzelfde lot beschoren als vele andere laboratoria en werd het herhaaldelijk uitgebreid en eind jaren 1950 afgebroken en vervangen door een glazen doos; wat resteert is de oorspronkelijke naamsteen *Zoötomisch Laboratorium* die in een buitenmuur van de 'toren' aan de Kaiserstraat werd opgenomen.

Het begin van de universitaire bouwhausse

Het laatste gebouw dat in deze bijdrage wordt besproken is het voormalig Pathologisch-Anatomisch Laboratorium, beter bekend als het 'Boerhaave Laboratorium', op het terrein van het huidige Museum voor Volkenkunde. Ook de anatomie was sinds 1859

gehuisvest geweest in het veel te krappe complex aan het Steenschuur. Hoe penibel de situatie hier was schetst de toenmalige hoogleraar anatomische pathologie Mac Gillavry: 'Overal zag ik gebouwen, gewijd aan den dienst van het een of andere onderdeel der experimenteele wetenschap. Tot heden is het mij niet gelukt, iets te vinden, dat men den naam van pathologisch laboratorium zou kunnen geven, tenzij men pathologisch door gebrekkig en laboratorium door hokje wilde vertalen'. In 1885 kreeg hij zijn gloednieuwe laboratorium, grootser van opzet en inrichting dan hij had zich ooit had kunnen voorstellen. Het hoofdgebouw bestond uit twee bouwlagen onder samengestelde schild- en zadeldaken

met rijk versierde topgevels. De voor-naamste ruimtes hier waren het pathologisch anatomisch museum op de begane grond en de identieke practicumzaal voor microscopisch onderzoek op de eerste verdieping, waarvan de halfronde uitbouw aan de Steenstraat in de Tweede Wereldoorlog werd gebombardeerd en medio jaren 1990 gedeeltelijk in authentieke trant weer is opgebouwd. Het gedeelte aan de achterzijde bevatte oorspronkelijk de snijzalen die werden verlicht door een centrale lichtkoepel en zes ingenieuze lichtkappen aangebracht in het platte dak. In de kelder bevond zich de bewaar ruimte voor de vers aangevoerde lijken van het naastgelegen ziekenhuis.

Het Pathologisch-Anatomisch Laboratorium is om verschillende redenen belangrijk. Zo is het interieur zeer rijkelijk gedecoreerd en met uitzondering van de inboedel geheel in de oorspronkelijke staat overgeleverd. De geglazuurde tegellambrizingen, de gesjabloneerde ornamenten op de plafonds en boven de deuren, de beeldhouwde consoles in de snijzalen en het weelderige trappenhuis geven een levendig beeld van laat-negentiende-eeuwse overheids- en wetenschapsarchitectuur in ons land. Het ontwerp was in handen van de getalenteerde en uiterst produktieve Rijksbouwkundige van Onderwijsgebouwen enz., Jacobus van Lokhorst (1844-1906) die met dit gebouw de zogenaamde 'Oud-Hollandse' stijl in de wetenschapsarchitectuur introduceerde. Als gevolg van een groeiend nationalisme in Europa, was deze stijl door de Nederlandse overheid gecreëerd om het rijksbouwen van een herkenbare Hollandse identiteit te voorzien, meer specifiek van een laat-zestiende-eeuwse-Hollands-renaïssancistisch vormgeving, zoals goed te zien is bij het Rijksmuseum in Amsterdam en het voormalige Departement van Justitie aan het Plein te Den Haag. Van Lokhorst zou met zijn eigenzinnige interpretatie van deze stijl in het laatste kwart van de negentiende eeuw het architectonische gezicht van de Nederlandse universiteiten en tal van historische binnensteden ingrijpend veranderen. Maar meer hierover in de volgende bijdrage.

David Geneste

Het trappenhuis van het Pathologisch-Anatomisch Laboratorium, huidige toestand.

ADVERTENTIE

Even alleen m'n krant.

Nieuws is er 24 uur per dag. Radio, tv, internet brengen onophoudelijk nieuwe informatie. In die hectische wereld is de krant een dagelijks rustpunt. Betrouwbaar, toegankelijk, compleet. Even geen stekkers, snoeren of batterijen. Even alleen m'n krant.

Leidsch Dagblad DE WERELD OM JE HEEN

Word abonnee,
bel voor een proefabonnement 0800 888 222 (gratis)

Wie biedt u
de basis voor
uw beslissingen?

Research voor Beleid Holding
sinds 1979

Bel u voor meer informatie (071) 525 37 37
of kijk op www.rvbh.nl

architecten
AIV
B.V.
ingenieurs

Postbus 32056
2303 DB LEIDEN
Amphoraweg 5
2332 ED LEIDEN
tel.: (071) 531 33 25
fax: (071) 531 83 74

 Het Motorhuis
Vondellaan 80, Leiden. Tel. 071-5351800
www.motorhuis.nl

"J. Zierikzee"
maatschoenmakerij

H.P.H. Nusteling
Bakkersteeg 3
2311 RH Leiden
Tel.: 071-5131156

maatschoenen op het net?

www.maatschoenen.nl